

T. Filipkowskiego. O jej wartości — poza kwestiami już omówionymi — przesądziło wiele czynników. Wystarczy wspomnieć o kilku z nich. I tak, baza źródłowa pracy została oparta na aktach personalnych nauczycieli — dość dobrze zachowanych — oraz innych materiałach Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ambasady RP w Berlinie, konsulatów RP w Niemczech. T. Filipkowski spenetrował także zasoby Archiwum Państwowego w Poznaniu, Ośrodka Badań Naukowych w Olsztynie, wykorzystał zachowane kroniki niektórych szkół mniejszościowych, wspomnienia nauczycieli oraz ich zbiory prywatne. Bardzo cenny jest także umieszczony na końcu pracy aneks. Autor zawarł w nim, w formie słownika w układzie alfabetycznym: 1) nazwy miejscowości, w których istniały polskie placówki oświatowe w latach 1920 - 1939 (w języku polskim i niemieckim); 2) liczbę mieszkańców tych miejscowości; 3) wyniki plebiscytu z 11 lipca 1920 r.; 4) wykaz polskich i niemieckich organizacji działających w nich oraz liczbę ich członków; 5) liczbę dzieci w szkołach i przedszkolach polskich i niemieckich. Ponadto umieścił — według alfabetu — zdjęcia 64 pedagogów pracujących w okresie międzywojennym na terenie Prus Wschodnich.

O wartości książki przesądza druga jej część, a mianowicie biogramy. Zostały one przygotowane z niespotykanym dotychczas zjawstwem, a przy tym pisane są w ciekawej konwencji. Dużo w nich nie tylko faktów z życia zawodowego i prywatnego poszczególnych osób, ale także ocen odautorskich. Choć praca dotyczy okresu międzywojennego, T. Filipkowski często starał się przedstawiać, choćby skrótowo, dalsze losy nauczycieli. Trudno do zawartych w biogramach informacji dodać coś nowego. Wypada sobie tylko życzyć, by kolejny tom obejmujący biogramy pedagogów z innych skupisk polskich w Niemczech ukazał się jak najszybciej i reprezentował podobny poziom.

Henryk Chałupczak

MIROSLAWA PAPIERZYŃSKA-TUREK: *Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia 1918 - 1939*. Warszawa 1989, 484 ss.

Przedmiotem omawianej pracy jest polityka państwa polskiego wobec Cerkwi prawosławnej w okresie dwudziestolecia międzywojennego.

W polskiej literaturze historycznej ten kontrowersyjny i ciągle żywo dyskutowany problem nie doczekał się dotychczas osobnego opracowania monograficznego. Tym większa zasługa autorki, dla której poszczególne aspekty polityki władz II Rzeczypospolitej wobec mniejszości ukraińskiej i Kościoła prawosławnego, były od dawna przedmiotem zainteresowań badawczych, co znalazło swoje odbicie w licznie opublikowanych artykułach i rozprawach¹.

M. Papierzyńska-Turek dla potrzeb swojej książki, dokonała bogatej kwerendy archiwalnej w archiwach krajowych. Na szczególną uwagę zasługuje wykorzystanie materiałów z: Prawosławnego Archiwum Metropolitalnego i Archiwum Akt

¹ M. Papierzyńska-Turek, *Akcja neounijna i kontrowersje wokół rozumienia polskiej racji stanu*. „Studia Religioznawcze” nr 19/1984; taż, *Kościół prawosławny w Polsce w latach 1918 - 1927. Sytuacja prawna i konflikty wewnętrzne*. „Dzieje Najnowsze” nr 3/1976; taż, *Problem awtokefalii Kościoła prawosławnego w Polsce w latach 1918 - 1939*. „Euhemer — Przegląd Religioznawczy” nr 1 - 3/1980.

Nowych. Archiwalia zostały uzupełnione bogatą literaturą i licznymi tytułami prasowymi. Korzystanie przez autorkę z zasobu Prawosławnego Archiwum Metropolitalnego oraz ukraińskiej i rosyjskiej literatury pozwoliło na bardziej obiektywne i wszechstronne spojrzenie na podjęty w pracy problem.

Za podstawę konstrukcji książki przyjęte zostało kryterium problemowo-chronologiczne. M. Papierzyńska-Turek dla lepszego zrozumienia skomplikowanych aspektów stosunków państwa polskiego i Kościoła prawosławnego, w pierwszej części monografii w sposób syntetyczny przedstawiła historię Cerkwi prawosławnej na ziemiach polskich, rozwój jej doktryny i rolę, jaką spełniała w polityce rusyfikacyjnej kolejnych rządów carskich.

W części drugiej autorka, w poszczególnych rozdziałach, zreferowała wyniki swoich badań. W centrum zainteresowania M. Papierzyńskiej-Turek znalazły się: polityczne aspekty autokefalii Cerkwi prawosławnej, jej prawny status w Polsce i niektóre aspekty polityki państwa polskiego wobec Kościoła prawosławnego. Natomiast oblicze narodowościowe, wielkość i majątek Kościoła prawosławnego oraz akcja neounijna stanowią integralną i uzupełniającą część wspomnianych wyżej rozważań.

Konkludując wyniki swoich badań, autorka dochodzi do przekonania, że pomimo pewnych sukcesów, bilans polityki państwa polskiego wobec Cerkwi prawosławnej był niekorzystny. Podstawową przyczyną tego stanu był brak perspektywicznej koncepcji polityki wobec Kościoła prawosławnego, a szerzej wobec mniejszości narodowych zamieszkujących wschodnie kresy Rzeczypospolitej.

M. Papierzyńska-Turek krytycznie oceniając politykę polską na kresach wschodnich stwierdza, że doprowadziła ona do ogromnych strat w życiu narodowym, religijnym i w świadomości mniejszości oraz wywołała odwrotny do polskich założeń skutek, tzn. przyspieszyła proces wewnętrznej integracji i wyraźniejszego określenia się tożsamości narodowej Ukraińców, Białorusinów i Rosjan.

Autorce podejmującej ten kontrowersyjny problem udało się uniknąć formułowania uproszczonych ocen i wniosków. W książce zwracają uwagę wyważone sądy i opinie, mające swoje potwierdzenie i uzasadnienie w bogatych źródłach archiwalnych. Ponadto M. Papierzyńskiej-Turek udało się zachować niezbędny dystans wobec badanych procesów i wydarzeń, co wymiennie wpływa na bardziej obiektywną interpretację faktów. Wszystko to niewątpliwie podnosi rangę tej monografii.

Pewną niedoskonałością pracy jest nie dość precyzyjne ukazanie politycznej roli Kościoła prawosławnego. W tym kontekście jawi się kilka podstawowych pytań. Pierwsze, w jakim stopniu Kościół prawosławny był czynnikiem integrującym swoich wyznawców z państwem polskim, a w jakim umacniał ich separatyzm polityczny, narodowy i kulturalny? Drugie dotyczy, wydaje się podstawowej kwestii, czy stał się on narzędziem nacjonalistycznych nurtów politycznych mniejszości narodowych, starających się wykorzystać jego pozycje i wpływy? Wreszcie trzecie pytanie, czy posiadał własne ambicje polityczne i w jaki sposób chciał je realizować? Monografia M. Papierzyńskiej-Turek nie daje jednoznacznych odpowiedzi na te nurtujące pytania, ale stanowi niewątpliwie cenną podstawę i inspirację do dalszych badań nad historią i znaczeniem Kościoła prawosławnego w dziejach II Rzeczypospolitej.

Rafał Galuba